

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت^۱

شاهرخ صفایی

الهه شایسته‌رخ^۲

چکیده

واژه تسبیح گرچه در معنا حمد و سپاس خدای گفتن است، در اصطلاح مجموعه‌ای از دانه‌های به رشته کشیده را گویند که برای گفتن ذکر از آن استفاده می‌شود. این مقاله تاریخچه پیدایش تسبیح به معنای اصطلاحی آن را به اختصار بیان کرده و سپس انواع تسبیح را در شش گروه معرفی نموده است. در تقسیم‌بندی ارائه شده ساختار تسبیح، تعداد دانه، جنس دانه، شکل دانه، شیوه ساخت و نوع کار و نیز کشورهای سازنده آن در نظر گرفته شده‌اند. با توجه به نوع تقسیم‌بندی، هر یک از انواع معرفی شده خود به انواع دیگری نیز تقسیم می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تسبیح، دانه تسبیح، جنس تسبیح، شیوه ساخت تسبیح، کشورهای سازنده تسبیح.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. این مقاله براساس تک‌نگاری «تسبیح» (شاهرخ صفایی) که در گروه «پژوهش ایران زمین» در سال ۱۳۵۴ انجام شده استخراج گردیده است.

۲. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگر مرکز تحقیقات صداوسیما، رایانامه: shayestehrokh@gmail.com

مقدمه

واژه تسبیح در لغت به معنای «سبحان الله» گفتن است و آنچه در فرهنگ‌های لغت درباره این واژه آمده در مجموع چنین است:

تسبیح، سبحان الله گفتن؛ خدا را به پاکی یاد کردن؛ نیایش کردن؛ ذکر خدا و مناجات است. در فارسی سبحة هم می‌گویند و آن دانه‌های به نخ کشیده است که هنگام ذکر و تسبیح در دست می‌گیرند.

بنابر آنچه گذشت، تسبیح به معنای سبحان الله گفتن است و آنچه امروز به تسبیح مشهور شده، سبحة است که عبارت از مهره‌هایی به رشته کشیده شده است که تعداد تسبیح را - یعنی عدد سبحان الله گفتن را - به وسیله آن می‌شمارند.

اما به کار بردن تسبیح از غلط‌های مصطلح فارسی است که به علت کثرت استعمال به معنی سبحة، دیگر مجاز شده است. در شکلی ساده‌تر، سبحة شیئی متشکل از مهره‌هایی به نخ کشیده شده است که با این وسیله عمل تسبیح را به جا می‌آوریم و عمل تسبیح همان سبحان الله گفتن است، اما این غلط آنچنان مشهور و مجاز افتاده که شعرای پارسی‌گوی نیز آن را به همین معنای امروزی خود در اشعارشان آورده‌اند؛ چنانکه قائم‌مقام گوید:

زاهد چه بلایی تو که این دانه تسبیح از دست تو سوراخ به سوراخ گریزد

یا برای مثال این بیت از حافظ:

رشته تسبیح اگر بگسست معذورم بدار دستم اندر دامن ساقی سیمین ساق بود

و باز شاهد دیگر در بیتی از صائب:

منه زنهار دل بر مهلت صد ساله دنیا که به آخر می‌شود چندان که یک تسبیح گردانی

پیدایش تسبیح و ریشه تاریخی آن

پیدایش تسبیح را حتی می‌توان تا دوران بشر ابتدایی به عقب برد؛ بدین شکل که آنان مهره‌هایی را دنبال هم می‌کردند و به عنوان زینت به کار می‌بردند. اما، تسبیح به شکلی که تا حدی شبیه به روش کاربرد و شکل کنونی‌اش باشد، از دوران مسیحیت به وجود آمده است. مسیحیان تسبیح‌های طویلی را که به انتهای آن صلیبی آویزان کرده

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۷۵

بودند، به گردن می‌آویختند و این کار در ابتدا، تنها برای زینت به کار می‌رفته است. جنس این تسبیح از همه چیز فراهم می‌آمد که از همه رایج‌تر دانه‌های شیشه‌ای بود. اما بعدها کشیشان نستوری که در شرق می‌زیستند، از این وسیله برای نخستین بار برای ذکر اوراد استفاده کردند و مسیحیان کاتولیک نیز این شیوه را به کار بردند و آن را برای همین منظور مورد استفاده قرار می‌دادند.

در همان زمان، مسیحیان پیرو فرقه پروتستان برخلاف کاتولیک‌ها هیچ‌گاه بدین‌گونه از تسبیح استفاده نمی‌کردند؛ چرا که این کار را بر خلاف دستورات دینی مسیحیت و منفور می‌دانستند و تقبیح می‌کردند. دلیل پروتستان‌ها برای این عقیده چنین بود که می‌گفتند، عیسی اوهام‌پرستی و تقلید را منع کرده و تسبیح انداختن از احکام انسان است، نه فرمان خدا و چنین بود که کاتولیک‌ها را برای این کار، خرافه‌پرست می‌دانستند و خود از این کار دوری می‌گزیدند.

پیدایش تسبیح در اسلام بی‌شک از مسیحیت است؛ چرا که اسلام بیشتر در شرق پیشرفته و نستورین‌های شرقی بودند که نخستین بار از تسبیح به منظورهای دینی استفاده کردند و این را از کشیشان نستورین آموختند که از این وسیله برای اوراد و ادعیه و نظرهای دینی استفاده می‌کردند و اینان همان مسلمانان بودند در آغاز ظهور این دین.

پیدایش تسبیح در اسلام داستانی دارد که اگرچه به افسانه بیشتر مانند است، اما از بعضی جوانب، آوردن آن را ضروری می‌دانیم. حکایت پیدایی تسبیح در اسلام چنین است:

حضرت پیغمبر (ص) به دخترش حضرت زهرا (س) فرمود که در پایان هر نماز ۳۴ بار سبحان الله گفتن ثوابی بزرگ خواهد داشت. حضرت زهرا (س) برای این منظور نخ‌سبز رنگ را ۳۴ بار گره زد تا از آن برای شمارش و حساب سبحان الله گفتن در پایان هر نماز استفاده کند.

در این حکایت، نکته‌ای در خور توجه وجود دارد و آن، سبز بودن نخ‌سبز است که برای آن منظور از آن استفاده شده است. شاید بتوان گفت که به همین دلیل است که رنگ بیشتر نخ‌سبوح‌ها سبز است و روایت شده که انتخاب نخ سبزرنگ برای تسبیح

۱۷۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مستحب است. داستان فوق را به دلیل دیگر شاید بتوان حقیقی دانست؛ چرا که پیدایش تسبیح در صدر اسلام و از زمان پیغمبر (ص) بوده و از همان دوران تسبیح به منظور دینی به کار می‌رفته و به تدریج در دوران کنونی بیشتر به صورت نوعی تفنن درآمد است.

باید اشاره‌ای نیز به قدیم‌ترین مدرکی که از پیدایش تسبیح در دست داشته باشیم و آن نوعی دانه‌های تسبیح شیشه‌ای است که در حفاری‌های مصر باستان به دست آمده و قدمت آن به حدود چهار هزار سال پیش می‌رسد.

تقسیم‌بندی کلی تسبیح

تسبیح، به انواع مختلف به لحاظ نوع مهره‌ها، جنس و تعداد آنها تقسیم می‌شود. برای شناسایی انواع تسبیح، ابتدا تقسیم‌بندی کلی به دست داده می‌شود و آنگاه هر یک از انواع تسبیح توضیح داده خواهد شد. انواع تسبیح به لحاظ کلی چنین است:

تقسیم‌بندی از نظرگاه ساختمان و شکل

تقسیم‌بندی از نظرگاه تعداد دانه

تقسیم‌بندی از نظرگاه شیوه ساخت و نوع کار

تقسیم‌بندی از نظرگاه نوع جنس دانه

تقسیم‌بندی از نظرگاه کشورهای سازنده

تقسیم‌بندی از نظرگاه شکل دانه

تسبیح از نظرگاه ساختمان و شکل

اساسی‌ترین جزء تشکیل‌دهنده یک تسبیح دانه‌های آن است که قسمت اصلی را تشکیل می‌دهد. این دانه‌ها به وسیله نخ یا بیشتر سبزرنگ به رشته کشیده می‌شوند. این نخ یا از نخ‌های معمولی یا ابریشمی و در سال‌های اخیر از نخ‌های نایلونی است. تعداد و اقسام دانه‌ها را در صفحات آینده به دست خواهیم داد. قسمت بعدی، سر تسبیح است که به شکل منگوله‌ای برای زینت به کار می‌رود. این منگوله نیز اقسامی دارد که متناسب با ارزش مادی یک تسبیح است. در تسبیح‌های گران‌قیمت، منگوله‌ها با منجوق‌ها یا گاهی سنگ‌های گران‌قیمت پرداخته می‌شود. خود منگوله نیز در

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۷۷

تسبیح‌های قیمتی از زربفت است که بر مرغوبیت آن می‌افزاید. سر تسبیح‌ها، معمولاً یک منگوله دارد ولی گاهی در تسبیح‌های گران‌قیمت از دو منگوله برای تزیین آن استفاده می‌کنند. در نوع دوم، یعنی تسبیح‌های دو منگوله‌ای، هر دو منگوله از یک رشته منشعب می‌شود.

جزء دیگر یک تسبیح، شیخک نام دارد. شیخک‌ها از جنس خود تسبیح هستند و هر یک شیخک تنها در یک تسبیح به کار می‌رود و تسبیح‌های دو شیخکی به ندرت یافت می‌شوند. شکل ساختمانی شیخک از نظر هندسی مخروطی ناقص است؛ به این ترتیب که چند تا مخروط از سوی قاعده به یکدیگر متصل شده و تشکیل یک شیخک را داده است. شیخک‌ها از دانه‌های خود تسبیح بزرگ‌تر هستند و به تازگی ابتکاراتی در ساخت این جزء تزیینی به کار می‌برند؛ مانند شیخک‌هایی که عدسی‌های کوچک محذب و ذره‌بینی دارند که در داخل آنها فیلم‌هایی از اماکن مقدس کار گذاشته شده است. آخرین جزء یک تسبیح عدسک نام دارد. تعداد این عدسک‌ها دوتاست که یک تسبیح را به سه قسمت مساوی تقسیم می‌کند. جنس عدسک‌ها از جنس خود دانه‌های تسبیح بوده و شکل آنها چونان نامشان به فرم عدس است. در بعضی از تسبیح‌ها، عدسک‌ها را به شکل خود دانه‌های تسبیح اما بسیار ریزتر می‌سازند.

تسبیح از نظرگاه تعداد دانه‌ها

تسبیح‌ها از نظرگاه تعداد دانه‌هایی که آن را تشکیل می‌دهند، به چند نوع تقسیم می‌شود. در این سطور رایج‌ترین و معمول‌ترین اقسام تسبیح را از نظرگاه تعداد به دست می‌دهیم که این تقسیم‌بندی بر چهار نوع است:

یکم؛ تسبیح‌هایی که تعداد دانه‌های تشکیل‌دهنده آن بالغ بر ۲۵ عدد می‌شود. این نوع تسبیح به «چهاریکه» معروف است و بیشتر جنبه تفنن دارد تا وسیله‌ای برای ذکر و گفتن سبحان‌الله. دانه‌های بیشتر این نوع تسبیح‌ها، از جنس کائوچو یا چوب‌های سخت و مقاوم است. به لحاظ شکل دانه‌ها این نوع تسبیح - تسبیح ۲۵ عددی - نسبت به دیگر تسبیح‌ها درشت‌تر است.

دوم؛ تسبیح‌هایی که تعداد دانه‌های آن ۳۴ عدد است. این نوع تسبیح رایج‌ترین و متداول‌ترین تسبیح‌هاست که می‌توان آن را تسبیح اصلی نامید؛ چرا که همان تسبیح اولیه را به یاد می‌آورد که برای شمارش ۳۴ بار سبحان‌الله گفتن به کار می‌رفته است. به یاد آوریم حکایت پیامبر اکرم (ص) و حضرت زهرا (س) را در صفحات پیشین در زمینه تسبیح.

جنس دانه‌های این تسبیح اغلب از گل قبرهای اماکن متبرکه است که با قالب‌گیری دانه‌ها پرداخته می‌شود. این نوع تسبیح چنان که اشاره شد، رایج‌ترین نوع تسبیح است که برای گفتن سبحان‌الله به کار می‌رود و در هر جانمایی می‌توان یافت.

سوم؛ تسبیح‌هایی هستند که تعداد دانه‌های آنها بالغ بر ۱۰۰ عدد می‌شود و به تسبیح صد دانه‌ای معروف است. این تسبیح صد دانه‌ای به وسیله دو عدسک به سه قسمت تقسیم می‌شود. چگونگی تقسیم بدین گونه است که ابتدای تسبیح ۳۳ دانه است و بعد ۳۴ دانه و در انتها ۳۳ دانه. به عبارتی دیگر، عدسک‌ها در تسبیح صد دانه‌ای تسبیح را به سه قسمت تقسیم می‌کنند بدین صورت که دو قسمت ۳۳ دانه‌ای در طرفین قسمت ۳۴ دانه‌ای قرار می‌گیرد. این سه قسمت یکی برای حمد گفتن الله اکبر یا تحمید، دیگری برای لا اله الا الله گفتن یا تهلیل و قسمت وسط که همان تکه ۳۴ دانه‌ای است، برای سبحان‌الله گفتن یا تسبیح به کار می‌رود.

جنس این نوع تسبیح معمولاً از گل قالب‌گیری شده است که از خاک قبور مقدس فراهم می‌آید؛ چونان جنس تسبیح‌های ۳۴ دانه‌ای.

چهارم؛ نوع دیگر، تسبیح‌هایی هستند که دانه‌هایش بالغ بر ۱۰۰۰ عدد می‌شود. این تسبیح هزاردانه‌ای به تسبیح ذکر معروف است. این نوع تسبیح چنانکه از نامش پیداست، خاص اهل ذکر و بویژه دراویش است که از آن برای ذکر گرفتن استفاده می‌کنند. این نوع تسبیح برای دارنده‌اش دلیل بسیاری زهد و تقواست که در این زمینه می‌توان شاهی از سعدی آورد:

بی‌توشه چه تدبیر کنی وقت بسیچ
تسبیح هزار دانه بر دست مپیچ

طبل بلند بانگ در باطن هیچ
روی طمع از خلق بی‌پیچ ار مردی

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۷۹

جنس این نوع تسبیح چونان جنس دانه‌های تسبیح ۳۴ دانه‌ای و صد دانه‌ای است. ذکر این نکته ضروری است که تسبیح‌هایی با تعداد دانه‌های دیگر هم ساخته می‌شوند که بیشتر برای تفنن به کار می‌روند تا ذکر و گفتن حمد خداوند.

تسبیح از نظرگاه شیوه ساخت

تسبیح‌ها دانه‌هایی به شکل‌های گوناگون دارند که این تفاوت شکل مبین شیوه ساخت دانه‌هاست. دانه‌های تسبیح را به چند گونه ساخته و پرداخته می‌کنند که مشخص‌ترین و معمول‌ترین آنها عبارت است از تراش دادن یا برش دانه که در این صورت دانه‌های تسبیح را به شکل‌های هندسی می‌تراشند. جنس دانه‌ها در شیوه تراش دادن بیشتر از سنگ‌های گران‌قیمت فراهم می‌آید و گاه از صدف و استخوان و چوب نیز در این شیوه استفاده می‌شود. شیوه‌ای دیگر نیز در ساختن دانه‌های تسبیح به کار می‌رود که آن عبارت است از روش قالب‌گیری، در این روش دانه‌های تسبیح را به وسیله ریخته‌گری یا قالب‌گیری فراهم می‌کنند که جنس دانه‌ها در این شیوه از خاک قبور اماکن متبرکه است.

تسبیح از نظرگاه جنس دانه‌ها

دانه‌هایی که برای ساخت تسبیح به کار می‌رود، از نظرگاه جنس و نوع دانه به انواع گوناگون تقسیم می‌شود. جنس دانه‌ها را می‌توان نخست به دو گروه مشخص تقسیم کرد؛ چرا که با این تقسیم‌بندی انواع جنس دانه‌ها در زمینه‌ای دقیق و مشخص به دست داده خواهد شد.

دو گروه جنس دانه‌ها عبارت‌اند از: دانه‌های دریایی و زمینی. بدین معنا که مواد اولیه جنس دانه‌ها یا منشاء زمینی دارد یا دریایی.

دانه‌هایی که در گروه دریایی قرار می‌گیرند، یعنی مواد اولیه آنها منشاء دریایی دارند، خود به سه دسته تقسیم می‌شوند. تسبیح‌های سه‌گانه دریایی عبارت‌اند از:

سنگ‌ها؛ دانه‌های این گونه تسبیح‌ها از سنگ‌های دریایی فراهم می‌شود که با تراش دادن آنها، به دست می‌آید. ضروری است که یادآوری شود دانه‌های تسبیح‌هایی که منشاء دریایی دارند، شیوه پرداخت‌شان اکثراً به روش تراشکاری است.

گیاهان؛ در این گروه، دانه‌های تسبیح از گیاهان دریایی همچون مرجان‌ها و ستاره دریایی فراهم می‌شود. در این گروه، شیوه پرداخت دانه‌ها به وسیله تراش دادن است که در مجموع تسبیح‌های گران‌قیمتی هستند. در این زمینه باید اشاره کرد به تسبیح‌هایی که دانه‌های شان از مغز کشکول‌های دراویش فراهم می‌آید؛ چرا که این کشکول‌ها نیز بعضی منشاء دریایی دارند. در این مورد هم - یعنی به دست آوردن دانه‌ها از کشکول - شیوه پرداخت دانه همان دادن تراش است.

سومین گروه از دانه‌هایی بود که منشاء دریایی داشتند.

و اما تسبیح‌هایی که دانه‌هایشان منشاء زمینی دارند. این جنس از دانه‌ها خود به چهار گروه تقسیم می‌شوند که همه مواد اولیه آنها از مواد سطح زمین به دست می‌آید.

گیاهان؛ در این گروه، تسبیح‌ها از دانه‌هایی تشکیل می‌شود که مواد تشکیل‌دهنده آنها از صمغ‌ها به دست می‌آید. این گونه تسبیح‌ها به تسبیح بلورین معروف است. در این گروه، از چوب درختانی هم که سخت و خوشبو هستند و رنگ‌هایی مناسب و زیبا دارند نیز استفاده می‌شود. شیوه پرداخت دانه‌ها در این گروه به سبک تراش می‌باشد. همچنین از «یسر» که دانه‌های خوشبو دارد نیز تسبیح‌هایی فراهم می‌آورند که قیمتی و زیبا است.

خاک‌ها؛ در این نوع از تسبیح‌ها، دانه‌ها از خاک‌های قبور مقدسین فراهم می‌شود که شیوه ساخت به روش ریخته‌گری است. در این روش برای آنکه دانه‌ها محکم باشند، به گل دانه‌ها براده فلزات را می‌افزایند. لازم به یادآوری است که از خود فلزات نیز گهگاه به شیوه تراش و قالب‌گیری تسبیح‌هایی می‌ساخته‌اند.

حیوانات زمینی؛ در این گروه دانه‌های تشکیل‌دهنده تسبیح را از استخوان حیوانات زمینی فراهم می‌آورند؛ چونان عاج فیل یا استخوان شتر که شیوه پرداخت دانه، به روش تراش دادن است. از شاخ بعضی حیوانات نیز تسبیح‌های می‌پرداخته‌اند که از همه معمول‌تر شاخ گوزن بوده است. این جنس تسبیح، زیبا و گرانبه‌است.

سنگ‌ها؛ در این گروه، دانه‌های تسبیح را از سنگ‌های قیمتی و رنگارنگ فراهم می‌آورند. تسبیح‌هایی که با چنین مهره‌ها یا دانه‌هایی فراهم می‌شوند، گرانبه‌ایم و زیبا

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۸۱

هستند. از انواع سنگ‌هایی که برای پرداختن چنین تسبیح‌هایی مورد استفاده قرار می‌گیرد، می‌توان موارد زیر را برشمرد:

عقیق که نوعی کوارتز بی‌شکل به رنگ‌های گوناگون سرخ آلبالویی، قهوه‌ای و سایر رنگ‌هایی در همین زمینه است.

یشم که آن نیز نوعی کوارتز به رنگ‌های کبود، سپید و سبز تیره است.
شبق؛ **یاقوت** و **زمرد** که اینها همه به وسیله تراش به شکل دلخواه و در انواع گوناگون فرم‌های هندسی درمی‌آیند. از نوعی سنگ دیگر هم باید یاد کرد که هندی‌ها با آن دانه‌های تسبیح فراهم می‌آورند که این سنگ به عین‌الهره به معنای چشم گربه معروف است.

تسبیح از نظر گاه کشورها و شهرهای سازنده با ذکر جنس و شیوه ساخت

کشورها و شهرهای گوناگون، تسبیح‌هایی متفاوت از لحاظ جنس و شیوه ساخت دانه با یکدیگر می‌سازند و همچنین در هر کشوری شهرهای خاصی هستند که در آنجا ساختن تسبیح رواج بیشتری دارد؛ چونان هر شیء دیگر که خاص شهری یا روستایی است.

در زمینه ساخت تسبیح فهرست‌گونه‌ای با شرحی فشرده اما با حفظ خطوط اصلی مطلب، از کشورها و شهرهایی که از لحاظ ساخت تسبیح معروف‌اند و در این کار مهارت دارند، در زیر به دست داده می‌شود.

ایران؛ شهرهایی که در ایران به کار ساخت تسبیح شهره‌اند، عبارت‌اند از: ۱. کرمانشاه که در این شهر تسبیح‌های گلی مرغوبی می‌سازند. این شهر از نظر فراهم آوردن گل تسبیح نسبت به سایر شهرهای ایران برتری بسیاری داشته است، اما اکنون دیگر به آن قدرت گذشته نیست.

مشهد: در این شهر از آن رو که شهری مقدس است و زائران بسیاری را پذیرا می‌شود، ساخت تسبیح سخت رواج دارد و از نظرگاه کمیت ساخت نسبت به دیگر شهرها برتری کاملی دارد، اما از لحاظ کیفیت کار مقام بالایی ندارد. نامرغوبی تسبیح‌های آن شهر تا بدانجاست که می‌توان گفت اصولاً در مشهد تسبیح‌های خوب

۱۸۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

ساخته نمی‌شود و این به علت خوب به عمل نیاوردن گل دانه‌هاست؛ به طوری که دانه‌های تسبیح‌های ساخت مشهد زود می‌شکند و از میان می‌رود.

جوین: در جوین ساخت تسبیح در مرتبه بالایی قرار دارد و در آنجا تسبیح‌های سخت مرغوب و عالی ساخته می‌شود. این تسبیح‌ها را تسبیح علیمردادی می‌نامند و به این نام معروف است.

در عباس‌آباد و سبزوار و به طور کلی در تمام شهرهای مشهد [خراسان] تسبیح ساخته می‌شود که از همه مهم‌تر همان تسبیح‌های ساخت جوین است. در کشورهای خارجی نیز ساخت تسبیح متداول است و در زیر نام این کشورها به دست داده می‌شود.

آلمان؛ در آلمان تسبیح‌هایی می‌سازند که دانه‌های تشکیل‌دهنده آن از چوب صندل است که درختی است سخت و در هند می‌روید. به لحاظ همین سختی چوب آن است که می‌توان از آن دانه‌های ریز تسبیح را فراهم آورد. همچنین از صمغ «یسر»ها نیز تسبیح‌هایی مرغوب در آلمان ساخته می‌شود. این گونه تسبیح‌های صمغی را کهربایی نیز می‌گفتند؛ چرا که این تسبیح‌ها در اثر مالش و گرداندن در دست، الکتروسیته‌ای در خود جمع می‌کرد که خاصیت جذب چیزهای سبکی چونان تکه کاغذ یا کاه را داشت و بدین لحاظ بود که به آن تسبیح کهربایی می‌گفتند. تسبیح‌های کهربایی بر دو نوع بود: یکی به نام بارقه و دیگری که به آب حیات مرسوم بود.

چین؛ در این کشور تسبیح‌هایی که ساخته می‌شد، بیشتر از انواع فلزات بوده است که چینی‌ها در این کار، دستی قوی داشته‌اند. دانه‌های تشکیل‌دهنده تسبیح‌های ساخت چین چنانکه اشاره شد، بیشتر از انواع فلزات، مانند آهن، نقره و طلا است. تسبیح‌های فلزی چین در فرم‌های گوناگون از نظرگاه شکل دانه ساخته می‌شده است که برای مثال می‌توان از تسبیحی نام برد که به نام حدید^۱ چینی معروف بوده است. در چین تسبیح‌های گلی نیز ساخته می‌شده که جنس دانه‌ها از خاک رس چینی فراهم می‌آمده است. به روی این نوع تسبیح‌های گلی میناکاری نیز می‌کرده‌اند که این شیوه پرداخت

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۸۳

به تسبیح، ارزشی هنری می‌داده است. لازم به یادآوری است که این شیوه ساخت تسبیح یعنی میناکاری بر روی گل از ابتکارات چینی‌ها بوده است. در صفحه بعد تصویری از یک تسبیح میناکاری شده ساخت چین آمده است. اصل این تسبیح در موزه هنرهای تزئینی نگهداری می‌شود.

ترکیه؛ در این کشور تسبیح‌هایی بسیار قیمتی ساخته می‌شد که ساخت آنها در شهر استانبول صورت می‌گرفت؛ بدین معنی که استانبول مرکز ساخت تسبیح‌های گران‌قیمت بوده است. جنس تسبیح‌های ساخت استانبول تمامی از استخوان حیوانات بوده و تسبیح‌های ساخت این شهر به تسبیح‌های استخوانی معروف است. شیوه پرداخت دانه‌های تسبیح ساخت ترکیه به روش تراش بوده که سخت خوش‌تراش و گران‌قیمت است. جنس تسبیح‌های ساخت آن کشور چنانکه اشاره شد، از استخوان حیوانات، چون عاج و شاخ حیوانات مختلف، با تراشی زیبا و هنرمندانه بوده است.

افغانستان؛ در این کشور یکی از مشهورترین و مرغوب‌ترین انواع تسبیح ساخته می‌شده که به تسبیح شاه‌مقصودی معروف است. این نوع تسبیح را به نام تسبیح پادزهری نیز می‌نامیده‌اند که به رنگ سبز روشن است. دلیل اینکه به این نوع تسبیح پادزهری می‌گفتند، بدین جهت بوده که جنس دانه‌هایش خاصیت کشتن و از میان بردن زهر را داشته است؛ چنانکه زهرکش بوده و ضد زهر. تسبیح‌های شاه‌مقصودی هنوز هم در این زمان تهیه و ساخته می‌شود و یکی از معروف‌ترین و گرانبهارترین انواع تسبیح‌هاست.

هندوستان؛ در این کشور ساخت تسبیح‌های چوبی سخت متداول است و بیشترین تسبیح‌های ساخت هندوستان جنس دانه‌هایش از چوب است. علت این امر که ساختن تسبیح‌های چوبی را خاص این کشور کرده، وجود درخت‌هایی است که به فراوانی در هندوستان وجود دارد و به واسطه چوب همین درختان است که به پرداختن تسبیح روی می‌آوردند؛ درختانی چون سندل یا آبنوس که در هندوستان پرورش می‌یابد. در این کشور گذشته از تسبیح‌های چوبی، تسبیح‌هایی از جنس عقیق نیز ساخته می‌شد که سخت خوش‌تراش بودند. در هندوستان تسبیح‌های دیگری نیز ساخته می‌شد که به

۱۸۴ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

نام‌های دلربا، هفت‌مهره و دهنه‌فرنگ شهرت داشتند. صفحه بعد تصویری از یک تسبیح عقیق ساخت هندوستان که به سبک تراش پرداخته شده به دست داده شده است. **یمن**؛ در این کشور تسبیح‌ها بیشتر از جنس عقیق بوده است. برای انتخاب دانه‌های عقیق دقت خاصی به کار می‌رفته تا بدانجا که تسبیح‌های عقیق کار یمن سخت عالی و خوش تراش بوده است. این نوع تسبیح‌ها به تسبیح یمانی معروف است.

تسبیح از نظرگاه شکل دانه‌ها

تسبیح‌ها از نظرگاه شکل دانه‌ها با یکدیگر متفاوت‌اند و از این جهت می‌توان برای تسبیح‌ها تقسیماتی را قائل شد. تسبیح‌ها، از نظرگاه فرم و شکل دانه‌ها به انواع زیر تقسیم می‌شوند:

دوکی؛ یکی از انواع شکل‌های یک تسبیح، تسبیحی است که دانه‌های آن به شکل دوک باشد؛ به این دلیل به آن دوکی شکل می‌گویند. این نوع دانه بیشتر به وسیله تراش دادن ساخته و پرداخته می‌شود.

خرمایی یا سنجدی؛ این نوع تسبیح‌ها دانه‌هایی به شکل خرما یا سنجد دارند و بدین لحاظ به این گونه تسبیح‌ها به سبب شکل دانه‌های تسبیح‌های خرمایی یا سنجدی می‌گویند. دانه‌های این نوع تسبیح، اکثراً از جنس چوب و درشت‌تر از دیگر انواع تسبیح‌هاست.

کروی؛ تسبیح‌هایی نیز ساخته می‌شود که دانه‌هایش کروی شکل است. این نوع دانه‌ها را همیشه به شیوه ریخته‌گری یا قالب‌گیری فراهم می‌آورند؛ چرا که تراش دادن دانه‌ها به شکل کروی و مدور سخت دشوار و مشکل است.

شناخت مرغوبیت یک تسبیح

گفته شد که تسبیح‌ها از نظرگاه‌های مختلف انواع گوناگونی دارند، اما هر تسبیح نیز خود می‌تواند نشانه‌هایی داشته باشد که دال بر مرغوبیت آن باشد یا برعکس. مرغوبیت یک تسبیح را با چند نشانه می‌توان تشخیص داد. مهم‌ترین و نخستین نشانه برای مرغوب بودن یک تسبیح در جور بودن و یکدست بودن دانه‌هاست. چنان که این اصل

تسبیح؛ پیدایش، گونه‌شناسی و شیوه ساخت ❖ ۱۸۵

را می‌توان به شناخت مرغوبیت هر تسبیحی تعمیم داد، اما جزئیات دیگری نیز در هر نوع تسبیح می‌تواند معیار مرغوبیت تسبیح باشد؛ مانند رنگ‌های یکنواخت دانه‌ها در تسبیح‌های شاه‌مقصودی. چنانکه نوع نامرغوب همین تسبیح‌ها، دارای دانه‌های لکه‌دار و رگه‌دار است.

در تسبیح‌های استخوانی، اساس مرغوبیت، بر تراش خوب و یکنواختی اندازه دانه‌هاست؛ چرا که شیوه پرداخت در این نوع تسبیح به روش تراش دادن است. تسبیح‌های گلی، مرغوبیتشان بر قرص بودن و دوام دانه‌هاست که در این نوع، برای به دست آوردن استحکام دانه‌ها، گل اولیه را با براده فلزات می‌آمیزند. در تسبیح‌های گلی گرانبه‌تر آنچه برای دوام به گل آمیخته می‌کنند، براده طلاست. تسبیح‌های گلی قیمتی به دو دسته معروف تقسیم می‌شوند که یکی به نام تسبیح کار «عبدالله» و دیگری به نام تسبیح کار «سید» مشهور است. شایان ذکر است که تسبیح‌شناسان و خبرگان این کار، تسبیح کار عبدالله را بر آن دیگری ترجیح می‌دهند و بهتر می‌دانند. نوع دیگری از تسبیح‌های قیمتی به تسبیح «نقره‌کوب» معروف است. جنس دانه‌های این تسبیح از سیر است که روی آن برای زینت، میخ‌های کوچک نقره‌ای می‌نشانده‌اند. مرغوبیت این نوع تسبیح‌ها بستگی به جنس نقره‌ای دارد که برای نشان دادن به روی دانه‌ها از آن استفاده می‌کردند.

جمع‌بندی

تسبیح در روزگار بشر ابتدایی صرفاً وسیله‌ای زینتی بوده است و در دوران مسیحیت نیز نخست با اضافه کردن صلیبی به انتهای مهره‌های به رشته کشیده شده از آن گردن‌آویز درست می‌کردند. کشیشان نستورین و پس از آن کاتولیک‌ها کاربرد تسبیح را از ابزاری زینتی، به ابزاری برای ذکر اوراد و اذکار تغییر دادند. در اسلام نیز پیدایش تسبیح به سیره حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها نسبت داده شده است که ایشان پس از راهنمایی پدر خود، حضرت رسول (ص)، برای گفتن اذکار، نخ‌سبز رنگ را ۳۴ مرتبه گره زدند.

۱۸۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

اساس یک تسبیح، دانه‌های آن است. ساختمان تسبیح را نخ، سر منگوله‌ای شکل، شیخک و عدسک تشکیل می‌دهد. تسبیح‌ها با توجه به تعداد دانه‌های تشکیل‌دهنده، انواع مختلفی دارند که عبارت‌اند از: چهاریکه که ۲۵ عدد دانه دارد، تسبیح اصلی با ۳۴ دانه، تسبیح صد دانه‌ای و تسبیح ذکر که هزار دانه است. تسبیح‌ها با توجه به جنس دانه‌ها نیز به دو روش تراش دادن و قالب‌گیری ساخته می‌شوند؛ بدین ترتیب که سنگ‌های قیمتی، صدف، استخوان یا چوب، تراش می‌خورد و مهره‌های تسبیح ساخته می‌شود. همچنین دانه‌های تسبیحی که فرار است از تربت یا خاک اماکن متبرکه ساخته شود، به روش ریخته‌گری یا قالب‌گیری تهیه می‌گردد. مواد اولیه جنس دانه‌ها نیز یا منشاء دریایی دارند مانند سنگ‌های دریایی، گیاهانی همچون مرجان‌ها یا ستاره‌های دریایی. برخی نیز منشاء زمینی دارند؛ در این گروه نیز گیاهان نقش مهمی دارند مانند صمغ گیاهان و چوب درختان سخت و خوشبو که رنگ‌های زیبایی دارند. علاوه بر گیاهان از خاک قبور مقدس، همچنین استخوان حیوانات زمینی همچون عاج فیل یا استخوان شتر یا شاخ گوزن و نیز سنگ‌های رنگین قیمتی برای ساخت تسبیح استفاده می‌شود. از نظر شکل دانه نیز تسبیح‌ها یا دوکی شکل یا خرمایی و سنجیدی یا کروی شکل هستند. در بین کشورهای آسیایی و اروپایی سازنده تسبیح هم می‌توان به ایران، یمن، هندوستان، افغانستان، ترکیه، چین و آلمان اشاره کرد که با توجه به منابع موجود در هر کشور، جنس تسبیح‌ها متفاوت است و طبیعتاً شناخت مرغوبیت هر تسبیح منوط به شناخت موارد مورد استفاده است.